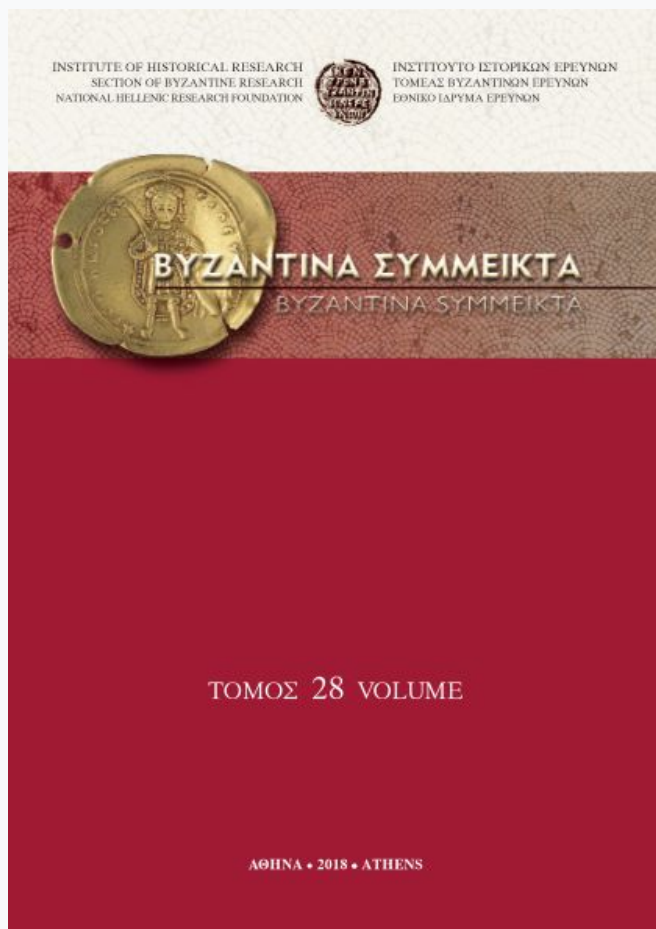

Byzantina Symmeikta

Vol 28 (2018)

BYZANTINA SYMMEIKTA 28

Βιβλιοκρισία: ΗΛ. Α. ΓΙΑΡΕΝΗΣ - ΑΝ. Γ. ΜΑΡΑΣ - ΧΡ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ - Θ. ΑΡ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ (επιμ.), Βησσαρίων εκ Τραπεζούντος. Λόγιος του Βυζαντινού και του Δυτικού Αναγεννησιακού 15ου αιώνα [Βυζαντινός Δόμος. Περιοδικό Μεσαιωνικής ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, 25 (2016-2017), ειδικό αφιέρωμα], Θεσσαλονίκη 2016

Ευδοξία ΔΕΛΛΗ

doi: [10.12681/byzsym.19477](https://doi.org/10.12681/byzsym.19477)

Copyright © 2019, Ευδοξία ΔΕΛΛΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΔΕΛΛΗ Ε. (2019). Βιβλιοκρισία: ΗΛ. Α. ΓΙΑΡΕΝΗΣ - ΑΝ. Γ. ΜΑΡΑΣ - ΧΡ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ - Θ. ΑΡ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ (επιμ.), Βησσαρίων εκ Τραπεζούντος. Λόγιος του Βυζαντινού και του Δυτικού Αναγεννησιακού 15ου αιώνα [Βυζαντινός Δόμος. Περιοδικό Μεσαιωνικής ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, 25 (2016-2017), ειδικό αφιέρωμα], Θεσσαλονίκη 2016. *Byzantina Symmeikta*, 28, 483–504. <https://doi.org/10.12681/byzsym.19477>

ΗΛ. Α. ΓΙΑΡΕΝΗΣ – ΑΝ. Γ. ΜΑΡΑΣ – ΧΡ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ – Θ. ΑΡ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ (επιμ.), *Βησσαρίων εκ Τραπεζούντος. Λόγιος του Βυζαντινού και του Δυτικού Αναγεννησιακού 15ου αιώνα* [Βυζαντινός Δόμος. Περιοδικό Μεσαιωνικής ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, 25 (2016-2017), ειδικό αφιέρωμα], Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 444, ISBN 1106-1901

Ο Μητροπολίτης Νικαίας και μετέπειτα Καρδινάλιος Βησσαρίων αποτελεί με τη ζωή και το έργο του μια από τις πιο αινιγματικές και δραματικές προσωπικότητες στο μεταίχμιο δύο κόσμων και δύο εποχών. Ο λόγιος, ο οποίος στα μάτια του αντιπάλου του Γεωργίου Τραπεζουντίου φάνταζε απειλητικά ως ο *τέταρτος Πλάτων*¹, συνεχίζει να κινεί το ενδιαφέρον των ερευνητών και να τους τροφοδοτεί με ποικίλα ερωτήματα, όπως καταγράφεται άλλωστε στην διαρκώς ογκούμενη σχετική, διεθνή, βιβλιογραφία.

Το υπό εξέταση βιβλίο αποτελεί αφιέρωμα του περιοδικού *Βυζαντινός Δόμος* στον εκ Τραπεζούντος ορμώμενον Βησσαρίωνα. Πρόκειται για συλλογή συνολικά δεκαπέντε μελετών στα ελληνικά, οι οποίες, όπως σημειώνουν οι εκδότες στο προλογικό σημείωμα (σσ. 7-8), αναλύουν πτυχές του πολύπλευρου συγγραφικού του έργου, καθώς και των απόψεων των μελετητών περί το έργο του. Οι περισσότερες εξ αυτών (αρ. 2²-3, 5-11) είναι αναθεωρημένες και εμπλουτισμένες εκδοχές των εισηγήσεων που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του διήμερου Συνεδρίου «Βησσαρίων ο Έλλην και φιλόσοφος», το οποίο διοργανώθηκε στην Κατερίνη τον Μάρτιο του 2007 από τον Σύνδεσμο Ποντίων Ν. Πιερίας σε συνεργασία με τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Πελοποννήσου.

---

1. Βλ. J. MONFASANI, *George of Trebizond: a biography and a study of his rhetoric and logic*, Leiden 1975, 159.

2. Το κείμενο της Ε. Γ. Σαράντη αποτελεί αναδημοσίευση από το περιοδικό *Βυζαντινός Δόμος*, 17-18 (2009-2010), 33-56.

Ο τόμος συμπληρώνεται από αυτοτελείς μελέτες των εκδοτών που αφορούν τη ζωή, το έργο και την επίδραση του Βησσαρίωνος (αρ. 1, 4, 12, 13), καθώς και το ιστορικό έργο (εκδοτικό και συγγραφικό) του Οδυσσέα Λαμψίδη (αρ. 15). Επίσης, έχει συμπεριληφθεί μακροσκελής μελέτη για την παρουσία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και των Καθολικών ιεραποστολικών ταγμάτων στην Ανατολή μέχρι το 1845 και την στάση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας στο ζήτημα της Ένωσης των Εκκλησιών (αρ. 14).

Ο τόμος ολοκληρώνεται με τρία παραρτήματα συνταχθέντα από τον εκδότη Χ. Π. Μπαλόγλου (I. *Χρονολόγιον περί του βίου, του έργου και των δραστηριοτήτων του Βησσαρίωνος*, II. *Αποσπάσματα από το έργο του Βησσαρίωνος*, III. *Απόψεις και κρίσεις ερευνητών και συγγραφέων επί της προσωπικότητας και του έργου του Βησσαρίωνος*). Το II παράρτημα περιλαμβάνει αποσπάσματα, μεταφρασμένα στην νέα ελληνική, κυρίως από επιστολές και ρητορικά έργα του Βησσαρίωνος, ενώ το III περιορίζεται σε απόψεις Ελλήνων ιστορικών, μελετητών και Ορθοδόξων Ιεραρχών του 19ου και 20ου αιώνα.

Η εναρκτήρια και εκτενέστατη μελέτη του Χ. Π. Μπαλόγλου με τίτλο «Βησσαρίωνος έργα και ημέραι» (αρ. 1, σσ. 9-148) αφιερώνεται στην μνήμη του δασκάλου του συγγραφέα, Οδυσσέα Λαμψίδη. Στη εισαγωγή, ο συγγραφέας προτάσσει την αντίληψη του για τους «Μεγάλους της Ιστορίας ως συνεργάτες του θείου Δημιουργού» στους οποίους κατατάσσει και τον Βησσαρίωνα, υπογραμμίζοντας την πολυδιάστατη προσωπικότητα και τη συμβολή του στον Ελληνισμό και την προαγωγή της σχέψης στη Δύση. Η μελέτη αρθρώνεται σε εννέα κεφάλαια στα οποία περιγράφονται αναλυτικά, και με συνεχείς αναφορές σε πηγές, ο βίος του Βησσαρίωνος (1403-1472) από τα παιδικά και εφηβικά χρόνια του, η εγκύκλιος παιδεία, οι πρώτες σπουδές και οι δάσκαλοί του, η είσοδος του στις τάξεις του κλήρου, η παραμονή του στο Δεσποτάτο του Μυστρά και η μαθητεία του κοντά στον Πλήθωνα, η χειροτονία του σε επίσκοπο Νικαίας και η συνακόλουθη συμμετοχή του στη βυζαντινή αντιπροσωπεία και ο αποφασιστικός ρόλος του στη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-9), η επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη το 1439, οι αντιδράσεις κατά της Ένωσης των Εκκλησιών και η τελική αυτοεξορία και εγκατάστασή του στην Εσπερία το 1440 (1-7). Στη συνέχεια (8), ο συγγραφέας παρουσιάζει την πολυδιάστατη και πλούσια συγγραφική, διπλωματική και ποιμαντική δράση του Καρδινάλιου, πλέον, Βησσαρίωνος, η οποία αναπτύσσεται γύρω από δύο βασικούς, οργανικά διαπλεκόμενους άξονες. Ο πρώτος συνδέεται με την άσβεστη αγωνία του για την τύχη του Γένους, η οποία

τον συνοδεύει μέχρι το τέλος της ζωής του. Αυτή εκφράστηκε, πριν την Άλωση, στις επιστολές-υπομνήματα του προς τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο για τη συνέχιση του μεταρρυθμιστικού του έργου αλλά, και μετά την Άλωση, με την αρωγή του προς τους Βυζαντινούς εξόριστους στην Ιταλία. Παράλληλα, αποτυπώθηκε στις αλληπάλληλες, δραματικές και τελικώς άκαρπες προσπάθειες και προσφυγές του στις ευρωπαϊκές εκκλησιαστικές και πολιτικές ηγεσίες της εποχής του για τη δημιουργία κοινού χριστιανικού συνασπισμού προς απελευθέρωση της Ανατολής από τους Οθωμανούς, αξιοποιώντας τα εκκλησιαστικά αξιώματά του και την προσωπική ακτινοβολία του στην Ευρώπη. Ο δεύτερος άξονας, ο οποίος υποστηρίζει και νοηματοδοτεί σταθερά τον πρώτο, αφορά την πολυσχιδή ενασχόλησή του Καρδινάλιου Βησσαρίωνος με την σφαίρα του πνεύματος, του πολιτισμού και της παιδείας. Σε αυτήν περιλαμβάνονται η προαγωγή και διάδοση των ελληνικών γραμμάτων, της πλατωνικής φιλοσοφίας και των επιστημών στη Δύση, μέσα από τη συλλογή, αντιγραφή και μετάφραση στα λατινικά σημαντικών χειρογράφων της ελληνικής γραμματείας, η συγγραφή φιλοσοφικών και θεολογικών έργων σε φλέγοντα ζητήματα της εποχής του (όπως η φιλοσοφική διαμάχη Αριστοτελικών-Πλατωνικών και η θεολογία για την Εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος), και τέλος, η παράλληλη ανάπτυξη ενός διευρυμένου κύκλου Βυζαντινών και Λατίνων λογίων, όπως προκύπτει και από το επιστολικό του έργο.

Η παρουσίαση του βίου και του έργου του Βησσαρίωνος διανθίζεται από τον συγγραφέα, σε όλη την ανάπτυξή της, από παράλληλες αναφορές σε σημαντικούς λογίους και πρωταγωνιστές της εποχής του με τους οποίους ο Βησσαρίων συμπορεύτηκε ή συνυπήρξε, ενώ παρουσιάζονται ανάγλυφα και εν είδει πλαισίου τα μείζονα πολιτικά, στρατιωτικά και εκκλησιαστικά γεγονότα της περιόδου σε Ανατολή και Δύση. Οι αναφορές τεκμηριώνονται με υλικό αντλημένο τόσο από πρωτογενείς πηγές όσο και από τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Επίσης, η συμπερίληψη και σύντομη ανάλυση εμβληματικών κειμένων του, τα οποία διατρέχουν το σύνολο της μελέτης, είναι ιδιαίτερος διαφωτιστική για την κατανόηση της πολυδιάστατης προσωπικότητας, του φιλοσοφικο-θεολογικού προγράμματος και των επιδράσεων που καθοδηγούν την σκέψη και την δράση του Βησσαρίωνος. Ενδεικτικώς αναφέρουμε τη *Μονωδία για τον θάνατο του αυτοκράτορος Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου* (1425, σσ. 26-27), τη *Μονωδία για τον θάνατο της βασίλισσας Κλεόπης Παλαιολογίνας* (1433, σσ. 33-34), τον *Λόγο* τον οποίο απηύθυνε κατά την έναρξη των εργασιών της Συνόδου στην Φερράρα (1438, σ. 52), την *Καθολική Επιστολή* του 1463 (σ. 103), όταν ορίστηκε από τον

Πάπα Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, την *Επιστολή προς τον Παιδαγωγόν των ορφανών παιδιών του Δεσπότη Θωμά Παλαιολόγου* (1465, σσ. 103-104) και, τέλος, την *Contra Turcos exhortatio*, μια μακροσκελή παραινετική επιστολή στους ηγεμόνες της Δύσης, γραμμένη με αφορμή την κατάληψη της Χαλκίδας από τους Τούρκους το 1470 (σσ. 114-115).

Στο τελευταίο κεφάλαιο (9), ο συγγραφέας εκθέτει τις τελικές παρατηρήσεις και τα συμπεράσματά του, στενεύοντας ασφυκτικά τον ορίζοντα των ερμηνευτικών δυνατοτήτων που προσέφερε το ερευνητικό υλικό των προηγούμενων κεφαλαίων. Ο Χ. Π. Μπαλόγλου, αφού εξάγει την σπουδαιότητα της προσωπικότητας του Βησσαρίωνος αλλά και τις συνεχείς προσπάθειες του για την διάσωση και πρόοδο του Γένους, σπεύδει, σχεδόν απροσδόκητα, σε μια σφοδρή κριτική του Καρδινάλιου με μάλλον συναισθηματικό χαρακτήρα και ορισμένες απλουστεύσεις, υιοθετώντας και αναπαράγοντας ερμηνευτικές προσεγγίσεις του παρελθόντος, όπως μαρτυρούν οι συνοδευτικές υποσημειώσεις. Έτσι, το πλούσιο υλικό που με φροντίδα παρέχει ο συγγραφέας στον αναγνώστη του, μοιάζει να παγώνει μπροστά στα ερμηνευτικά σχήματα που χρησιμοποιεί. Ο συγγραφέας ολοκληρώνει τη μελέτη του με πολυσέλιδη (σσ. 124-148) ελληνική και ξένη βιβλιογραφία με πηγές, ειδικά έργα, μελέτες και άρθρα.

Χωρίς να σημαίνει ότι ο Βησσαρίων είναι υπεράνω κάθε κριτικής, πράγμα που θα ήταν αντιεπιστημονικό και ανιστόρητο, θεωρούμε ότι το καταληκτικό μέρος της μελέτης αποτυπώνει την αμφιθυμία και την ερμηνευτική αμηχανία που εξακολουθεί να προκαλεί ο Βησσαρίων σε Ορθοδόξους διανοητές κυρίως αναφορικά με την χριστιανική και εκκλησιαστική του ταυτότητα στη σχέση της με την ελληνικότητα και την Ορθοδοξία. Αν και τα συγκεκριμένα ζητήματα παραμένουν ανοικτά προς σκέψη και έρευνα, ενδεχομένως χρειάζεται να ανανοηματοδοτηθούν υπό το πρίσμα νέων ερωτημάτων και ερμηνευτικών θεωρήσεων που υπερβαίνουν τις ομολογιακές και αμυντικές αγκυλώσεις του παρελθόντος.

Στον υπό εξέταση συλλογικό τόμο περιλαμβάνονται άλλες τέσσερις μελέτες του Χ. Π. Μπαλόγλου τις οποίες κρίνουμε σκόπιμο να εξετάσουμε παρακάμπτοντας τη σειρά δημοσίευσης γιατί αποτελούν μια ενότητα στον τρόπο πραγμάτευσης και σε ορισμένα σημεία διασταυρώνονται ή επικαλύπτονται.

Στην πρώτη (αρ. 8, σσ. 255-276), με τίτλο «Η πρόσληψη της αρχαίας ιστορίας στον Βησσαρίωνα», μετά από σύντομη αλλά καίρια παρουσίαση της δυναμικής αμφισημίας του βυζαντινού 15ου αιώνα –κατά τον οποίο ενισχύεται η θετική σημασιολογία του «ελληνικού» οδηγώντας σε νέες προσλήψεις στοιχείων της

ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, και ειδικότερα της αρχαίας ιστορίας, εκ μέρους των Βυζαντινών λογίων-, ο συγγραφέας ανιχνεύει, βασιζόμενος σε πορίσματα προγενεστέρων ερευνών, τον ρόλο της αρχαίας ιστορίας στα υπομνήματα του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο και τον Δεσπότη Δημήτριο. Εκθέτει τις κεντρικές ιδέες του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος και τα ιστορικά πρότυπα της ελληνικής και ρωμαϊκής ιστορίας τα οποία μεταπλάθει, υπογραμμίζοντας τον κεντρικό ρόλο που ο Πλήθων επιφυλάσσει στην Πελοπόννησο, εγκαταλείποντας την ιδέα της οικουμενικής αυτοκρατορίας. Στη συνέχεια, αναλύεται η χρήση της αρχαίας ιστορίας στο έργο του Βησσαρίωνος *Μονωδία για τον θάνατο του αυτοκράτορος Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου*, στους παραινετικούς λόγους του προς τους Ευρωπαίους ηγεμόνες και, κυρίως, στην επιστολή-υπόμνημα προς τον Δεσπότη του Μυστρά Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Στα χνάρια προγενεστέρων λογίων της υστεροβυζαντινής περιόδου (Δ. Χρυσολωρά, Πλήθωνος), ο Βησσαρίων προβάλλει το πρότυπο της αρχαίας Πελοποννήσου, προτάσσοντας το παράδειγμα του Αγησιλάου, αλλά και άλλων καθοδηγητικών μορφών, όπως του Μ. Αλεξάνδρου, του Κύρου και του Σπάρτακου, οι οποίοι μεγαλούργησαν, αν και με μικρές στην αρχή δυνάμεις. Ο συγγραφέας εντοπίζει στο υπό εξέταση κείμενο απηγήσεις ιδεών του Μιχαήλ Ψελλού, του Νικηφόρου Γρηγορά, του Γεωργίου Ακροπολίτη και του Νικήτα Χωνιάτη, αλλά και πιθανές επιδράσεις από τον Τίτο Λίβιο.

Στην επόμενη ενότητα, συνεχίζοντας την ανάλυση του υπομνήματος, ο συγγραφέας εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο ο Βησσαρίων αξιοποιεί την αρχαία ιστορία στη διαμόρφωση των προτεινόμενων μέτρων οικονομικής, νομισματικής και κοινωνικής πολιτικής, αναδεικνύοντας παράλληλα τον ρόλο που αποδίδει ο βυζαντινός λόγιος σε τέσσερες εμβληματικές μορφές νομοθετών του ελληνορωμαϊκού παρελθόντος (Ζάλευκου, Σόλωνος, Λυκούργου και Νουμά) και τις πηγές που αξιοποιεί για αυτόν τον σκοπό. Παράλληλα, ο Χ. Π. Μπαλόγλου επισημαίνει τα σημεία στα οποία ο Βησσαρίων διαφοροποιείται από τον Πλήθωνα. Στο τελευταίο μέρος της μελέτης γίνεται σύντομη αναφορά στην χρήση της αρχαίας Ιστορίας στο *Εγκώμιον εις Τραπεζούντα* του Βησσαρίωνος, όπου τονίζεται η άριστη γνώση της αρχαίας ιστορίας και ειδικότερα της ιστορίας της Μ. Ασίας και οι επιδράσεις του Βησσαρίωνος από τον Πλούταρχο και τον Ηρόδοτο.

Το ζήτημα της σχέσης παιδείας και οικονομίας στο έργο του Βησσαρίωνος αναπτύσσει ο Χ. Π. Μπαλόγλου στη μελέτη αρ. 12 (σσ. 303-317). Ο συγγραφέας

κινούμενος στο κατεξοχήν πεδίο των ενδιαφερόντων του, αφού υπογραμμίσει τη σημασία της σύνδεσης εκπαιδύσεως και ανθρώπινου κεφαλαίου για την επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης, όπως αυτή διατυπώνεται από επιφανείς οικονομολόγους του 20ου αιώνα αλλά και αρχαίους συγγραφείς (Αριστοτέλης, Ξενοφών), αναγνωρίζει στον Βησσαρίωνα –για τον οποίο η διάσωση και ανασυγκρότηση του ελληνικού κόσμου απετέλεσε ζωτική προτεραιότητα– ένα είδος πρωτοπορίας σε αυτήν την κατεύθυνση. Ο συγγραφέας βασίζει την ανάλυσή του κυρίως σε δυο κείμενα, τα οποία εξέτασε και στις προηγούμενες μελέτες του (αρ. 1 και αρ. 8): την *Καθολική Επιστολή*, την οποία ο Βησσαρίων απηύθυνε ως *Εγκύκλιο προς τους Έλληνες (Encyclica ad Graecos)* το 1463, και την επιστολή-υπόμνημά του στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο του 1444.

Όπως σημειώνει ο Χ. Π. Μπαλόγλου, ο Βησσαρίων στην *Καθολική Επιστολή* αναγνωρίζει την υπεροχή της παιδείας των συγχρόνων Δυτικών έναντι των Ελλήνων του καιρού του και την κατάπτωση της παιδείας και της επιστήμης στην οποία έχει περιπέσει το Γένος. Στο σημείο αυτό ο Βησσαρίων στοιχείται με ανάλογες επισημάνσεις του Γεωργίου Σχολαρίου, τονίζοντας τη σημασία της ηθικής και την ανάγκη ρεαλιστικού εξορθολογισμού της θρησκευτικής συμπεριφοράς σε συνδυασμό με την αποδοχή των αποφάσεων της Συνόδου της Φλωρεντίας. Επανερχόμενος στην επιστολή-υπόμνημα προς τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, ο συγγραφέας εκθέτει και σχολιάζει τις συγκεκριμένες προτάσεις του Βησσαρίωνος και τις πηγές (ελληνική και ρωμαϊκή ιστορία) από τις οποίες αντλεί πρότυπα και παραδείγματα. Στη συνέχεια, εκθέτει τους άξονες του μεταρρυθμιστικού προγράμματος του Βησσαρίωνος (διάκριση ομάδων πληθυσμού-καταμερισμός εργασιών-εξειδίκευση, συγκρότηση αρτίου και εκπαιδευτικά συγκροτημένου στρατού, απλοποίηση του φορολογικού συστήματος, καταπολέμηση του τρυφηλού βίου, ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων της περιοχής και ανάπτυξη της βιοτεχνίας). Ο Βησσαρίων τονίζει τη σημασία του μεταποιητικού τομέα στις εφαρμογές της μηχανικής, στην σιδηροποιητική, την οπλοποιητική και την ναυπηγική, αλλά και τεσσάρων παραγωγικών κλάδων (υαλουργίας, μεταξουργίας, εριουργίας και βαφικής). Κυρίως, όμως, δίνει έμφαση στη σύνδεση τεχνικής εκπαίδευσης και οικονομίας για την ευημερία του Δεσποτάτου, προτείνοντας την μετεκπαίδευση νέων στην Ιταλία στις θετικές επιστήμες. Ο Βησσαρίων, κατά τον Μπαλόγλου, υπερνικά την ιστορική αδράνεια προγενεστέρων λογίων και θεολόγων προχωρώντας στην υπεύθυνη και ρηξικέλευθη για την εποχή του σύλληψη και αντιμετώπιση

των προκλήσεων και κινδύνων του καιρού του. Η μελέτη κλείνει με σύντομη αναφορά στην συμβουλευτική χαρακτήρα επιστολή του Καρδινάλιου (1465) προς τον παιδαγωγό των ορφανών παιδιών του Θωμά Παλαιολόγου, αδελφού του Κωνσταντίνου, η οποία αποτελεί σημαντική ιστορική μαρτυρία για τον τρόπο που ο Βησσαρίων προκρίνει τον δυτικό τρόπο ζωής στην εκπαίδευση, την ηθική διαπαιδαγώγηση και τη συμπεριφορά των αρχοντόπουλων προκειμένου να ενσωματωθούν στο νέο περιβάλλον της Δύσης.

Η τρίτη συμβολή του Χ. Π. Μπαλόγλου είναι αφιερωμένη στον «Από Νικαίας Καρδινάλιο Βησσαρίωνα και στους σύγχρονους Έλληνες Ιεράρχες» (αρ. 13, σσ. 319-344). Πρόκειται για μελέτη νεοελληνικού κυρίως ενδιαφέροντος. Μετά από σύντομη, εισαγωγική αναφορά σε Έλληνες και ξένους μελετητές (J.-P. Migne, J. W. von Goethe, H. Vast, J. Draeseke, Π. Καλλιγά, Σπ. Λάμπρο, Αχ. Κύρου, Ν. Καλογερά, Χρ. Παπαδόπουλο) που ασχολήθηκαν συστηματικά με την προσωπικότητα και το έργο του Βησσαρίωνος, τον 19ο και στις αρχές του 20ου αιώνα, ο συγγραφέας στρέφεται στο έργο Ελλήνων Ορθοδόξων Ιεραρχών, οι οποίοι συμπεριέλαβαν στο συγγραφικό και επιστημονικό τους έργο τον Βησσαρίωνα. Πρόκειται για τον μητροπολίτη Τραπεζούντος και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Χρύσανθο Φιλιππίδη (1881-1949), τον Αγαθάγγελο Ξηρουχάκη (1872-1958), τον πρώτο Αρχιεπίσκοπο Βορείου και Νοτίου Αμερικής Αλέξανδρο Δημόγλου (1876-1942), τον Διόδωρο Κάρατζη (1881-1944), τον Κωνσταντίνο Πατσογιάννη, τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας Παρθένιο Κοϊνίδη (1919-1987) –οι τέσσερις τελευταίοι συνδέονται με την Θεολογική Σχολή της Χάλκης– και τέλος, τον Μητροπολίτη Πισιδίας Μεθόδιο Φούγια (1924-2006). Οι περισσότεροι εξ αυτών σπούδασαν και κατέλαβαν διάφορες εκκλησιαστικές θέσεις στο εξωτερικό διακονώντας την Ορθόδοξη Διασπορά και υπήρξαν εκ των πραγμάτων εκτεθειμένοι και ανοικτοί σε μια οικουμενικότερη εκδοχή της Ορθοδοξίας, στο πλαίσιο της οποίας μπορούσε να κατανοηθεί πλατύτερα η φυσιογνωμία και το έργο του Βησσαρίωνος.

Τα έργα των συγκεκριμένων Ιεραρχών –τα οποία, όπως ευστόχως σημειώνει ο Χ. Π. Μπαλόγλου, χρίζουν περαιτέρω έρευνας (βλ. 334, 338)– έχουν, κατά την γνώμη μας, κυρίως ιστορικό ενδιαφέρον γιατί αναδεικνύουν την στάση και την εξέλιξη της προσέγγισης των Ελλήνων Ορθοδόξων Ιεραρχών προς τον Βησσαρίωνα, δεδομένου ότι η μεταστροφή ή «αποστασία» του στον Καθολικισμό υπήρξε ένα κομβικό και εν πολλοίς «τραυματικό» σημείο που επηρέασε καθοριστικά και μάλλον ανασταλτικά τόσο την πρόσληψη όσο και την ερμηνευτική-κριτική αποτίμηση του έργου του, κυρίως από την Ορθόδοξη

διανόηση. Η επίδραση των παραπάνω Ιεραρχών αποτυπώνεται σποραδικά και στις μελέτες του Χ. Π. Μπαλόγλου στον τόμο, αποτελώντας μέρος της ερμηνευτικής σκευής του.

Το τελευταίο, σύντομο κείμενο του Χ. Π. Μπαλόγλου (αρ. 15, σσ. 407-412) φέρει τον τίτλο «Οδυσσεύς Λαμψίδης (1917-2006) και οι έρευνες του για τον Βησσαρίωνα». Πρόκειται για ομιλία του συγγραφέα και μαθητή του Τραπεζούντιου Οδ. Λαμψίδα –φόρο τιμής στο έργο και την προσωπικότητα «μιας δεσπόζουσας μορφής των ποντιακών μελετών»– που πραγματοποιήθηκε το 2010 σε αφιερωματική εκδήλωση της Ενώσεως Συμυρναίων με την ευκαιρία της μεταθανάτιας έκδοσης του έργου του *Συμβολή στην οικονομική ζωή της Σμύρνης μετά το 1870* (εκδ. Κανάκη, 2009). Ο συγγραφέας παρουσιάζει συνοπτικά, και σε τόνο προσωπικό, στοιχεία της βιογραφίας, τις σπουδές, τα επιστημονικά ενδιαφέροντα και το πλούσιο συγγραφικό και εκδοτικό έργο του Λαμψίδα, το οποίο επικεντρώνεται κυρίως στον βυζαντινό και μεσαιωνικό Πόντο, καθώς και στο κράτος των Μεγάλων Κομνηνών. Παράλληλα, σημειώνεται η συνεισφορά του και στη μελέτη του Βησσαρίωνος, η οποία συνίσταται αφενός στην κριτική έκδοση του σημαντικού *Εγκωμίου εις Τραπεζούντα* (1984) και αφετέρου σε παρεμβάσεις και βιβλιοκρισίες του σε έργα που αφορούσαν τον Βησσαρίωνα. Τέλος, ο Μπαλόγλου αναφέρεται στις διακρίσεις και βραβεύσεις του Λαμψίδα, αλλά και τις αντιξοότητες της επαγγελματικής σταδιοδρομίας του.

Η Ελένη Γ. Σαράντη στη μελέτη (αρ. 2, σσ. 149-174) με τίτλο «*Η Έκφρασις της Τραπεζούντας από τον Βησσαρίωνα*. Η αρχαιότητα και το ιστορικό μήνυμα» εξετάζει μεθοδικά και εμπειριστατωμένα το εγκώμιο της γενέθλιας πόλης του Βησσαρίωνος, ένα εκτενέστατο ρητορικό κείμενο, το οποίο ανήκει στα πρώιμα έργα του και αποτελεί, κατά την συγγραφέα, ένα συνδυασμό εγκωμιαστικής *έκφρασης πόλεως* (ρητορικής περιγραφής) με πανηγυρικό λόγο.

Στην εισαγωγή, η Ε. Γ. Σαράντη σημειώνει το ανανεωμένο ενδιαφέρον των Βυζαντινών λογίων των παλαιολογείων χρόνων για το συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος, το οποίο αντανάκλα τη γενικότερη ιδεολογική στροφή τους στη γραμματεία και τη φιλοσοφία του αρχαίου κόσμου και παρουσιάζει τους ρήτορες (Κουντιλιανός, Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, Ερμιογένης από την Ταρσό), που καθόρισαν τη μορφή, τα συστατικά στοιχεία, τη δομή και τις διαφορετικές προσεγγίσεις (Μένανδρος από τη Λαοδίκεια) της συγγραφής των *εκφράσεων* πόλης επηρεάζοντας τους βυζαντινούς συγγραφείς. Οι Βυζαντινοί στα χνάρια της προγενέστερης ρητορικής παράδοσης δημιούργησαν περίτεχνες και σύνθετες *εγκωμιαστικές εκφράσεις* πόλεων οι οποίες απευθύνονταν σε ακροατές με

υψηλή παιδεία και αισθητική, στοχεύοντας αφενός στην πνευματική απόλαυση και αφετέρου στην έκφραση συγκεκριμένων μηνυμάτων, συνήθως πολιτικών, που συνδέονταν με πραγματικά γεγονότα της πολιτικής ζωής της εποχής.

Στη συνέχεια, η συγγραφέας στρέφεται στο *Εγκώμιο* του Βησσαρίωνος. Έπειτα από ορισμένες παρατηρήσεις που αφορούν την χρονολόγηση και τις συνθήκες εκφώνησης του *Εγκωμίου*, η Ε. Γ. Σαράντη παραθέτει τα πρότυπα του Βησσαρίωνος (κυρίως ο *Παναθηναϊκός* του Αιλίου Αριστείδη, ο *Αντιοχικός* του Λιβανίου, ο *Παναθηναϊκός* και ο *Πανηγυρικός* του Ισοκράτη και σε μικρότερο βαθμό τα *Διονυσιακά* του Νόννου του Πανοπολίτη) υπογραμμίζοντας τον έντονο εθνικισμό και τη λατρεία για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό που διατρέχει το κείμενο και απαντά και σε μεταγενέστερα κείμενά του. Η συγγραφέας μελετά διεξοδικά και σχολιάζει τα μέρη του *Εγκωμίου* αναδεικνύοντας, παράλληλα, ορισμένες ομοιότητες και διαφορές του από αντίστοιχα κείμενα προγενεστέρων Βυζαντινών λογίων, αλλά και τον δημιουργικό τρόπο με τον οποίο ο πολυίστωρ λόγιος μεταπλάθει τα κείμενα του παρελθόντος στην προοπτική των δικών του στοχεύσεων.

Η συγγραφέας εστιάζει ιδιαίτερα αφενός στο θέμα της θεϊκής παρέμβασης στην ίδρυση της πόλης της Τραπεζούντας, η οποία προδιαγράφει τον υπέρτατο ιστορικό της ρόλο και την αιώνια καλή τύχη της, και αφετέρου των λαμπρών μητροπόλεων που την αποίκισαν (Αθήνα-Μίλητος-Σινώπη-Τραπεζούντα) συνδέοντάς την με την αρχαία Αθήνα. Ειδικά, η σύνδεση και η σύγκριση της εγκωμιαζόμενης πόλης της Τραπεζούντας με την Αθήνα και τα ιδεώδη που συμβολίζει, επιτρέπουν στον Βησσαρίωνα να επεξεργαστεί και να προβάλει, σε πολλαπλά επίπεδα και κατευθύνσεις, ταυτίσεις και αναλογίες ανάμεσα στις δυο πόλεις και τους κατοίκους τους, δίνοντας έμφαση στη συνέχεια μέσα από την γλώσσα. Όπως παρατηρεί η συγγραφέας, στο *Εγκώμιο* της Τραπεζούντας, η ειδωλολατρική Αθήνα έχει εξαφανιστεί. Επιπλέον, η Αθήνα του *Εγκωμίου* υποτάχθηκε με χαρά στην ρωμαϊκή αρχή, προσφέροντας στους κατακτητές της το μέγιστο πολιτισμικό αγαθό, την γλώσσα, οι οποίοι με τη σειρά τους τίμησαν τη σοφία και τον πολιτισμό των Ελλήνων αναγνωρίζοντας την υπεροχή τους. Μέσα από την αναγωγή στην πολιτισμική σύνθεση της αρχαίας Ρώμης και της αρχαίας Αθήνας που τελικά δημιούργησε το Βυζάντιο, ο Βησσαρίων προβάλλει εντέχνως στους ακροατές του το ιστορικό μήνυμα της προσέγγισης και του συμβιβασμού με τη Δύση, στις δραματικές περιστάσεις του 15ου αιώνα, με πνεύμα ελπίδας και εμπιστοσύνης στο μέλλον.

Στο ίδιο κείμενο του Βησσαρίωνος, ιδωμένο όμως από διαφορετική σκοπιά, είναι αφιερωμένη και η επιστημονική συμβολή του Ηλία Γιαρένη (αρ. 3, σσ. 173-208) με τίτλο «*Η Έκφρασις του Βησσαρίωνα για την Τραπεζούντα. Η χρονολόγηση του έργου και το εγκώμιο των Μεγαλοκομνηνών αυτοκρατόρων*». Ο συγγραφέας ξεκινά την πραγμάτευση με μια συνοπτική παρουσίαση και αποτίμηση του προσωπικότητας και του έργου του Βησσαρίωνος, την οποία τεκμηριώνει με πλούσια ελληνική και ξένη βιβλιογραφία. Σε μια πρώτη φάση, παρουσιάζει τα πρότυπα και τις πηγές του *Εγκωμίου*. Σε αυτό το σημείο διασταυρώνεται με τις αντίστοιχες επισημάνσεις της Ε. Σαράντη, προσθέτοντας ωστόσο και τις ήσσονες επιδράσεις του Πλουτάρχου, του Ηροδότου και του Προκοπίου, ενώ επισημαίνει την ανάγκη συσχέτισής του *Εγκωμίου* με έργα του ουμανιστή λογίου Leonardo Bruni. Για τον συγγραφέα, το *Εγκώμιο της Τραπεζούντας* «συνιστά ένα παλίμψηστο συγγραφέων, πόλεων και εποχών, με την τελική επεξεργασία, ταξινόμηση, αναθεώρηση και πνευματική σφραγίδα του Βησσαρίωνος». Στη συνέχεια, διατυπώνει τις σκέψεις του για τον χρόνο και τις περιστάσεις σύνθεσής του με βάση τα ιστορικά γεγονότα της εποχής και της ζωής του Βησσαρίωνος, τις αναφορές του ίδιου του κειμένου, αλλά και τις απόψεις άλλων ειδικών επιστημόνων. Στο επόμενο μέρος της μελέτης, ο Ηλ. Γιαρένης σχολιάζει αναλυτικά και εμπειριστατωμένα τη δομή, το περιεχόμενο και τον χαρακτήρα του έργου σε σχέση με τα ποικίλα ιστορικά συμφραζόμενα και τις ανακατατάξεις που συντελούνται – πολιτικές, κοινωνικές και πνευματικές. Στο τελευταίο μέρος, ο συγγραφέας διερευνά την ιδεολογική σημασία του έργου στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής σκέψης και της ιδεολογίας των τελευταίων δεκαετιών της ύπαρξης του Βυζαντίου. Όπως επισημαίνει, η Τραπεζούντα ως άλλη Αθήνα εξιδανικεύεται και προβάλλεται από τον Βησσαρίωνα ως η μόνη αυθεντική, ζωντανή και δυνατή συνέχεια της αρχαίας ελληνικής (δηλαδή της αθηναϊκής), της ρωμαϊκής και της βυζαντινής κληρονομιάς, αποτελώντας λαμπρή εξαίρεση και υγιές αντίβαρο στο γενικό τοπίο παρακμής και υποταγής, ενώ η αυτοκρατορική δυναστεία της Τραπεζούντας, οι Μεγαλοκομνηνοί, εξυμνείται και θεωρείται, σε πολιτικό επίπεδο, η γνήσια και αδιάσπαστη συνέχεια μιας χρυσής σειράς βασιλείας που ανάγεται στους Κομνηνούς. Ο Βησσαρίων ταυτιζόμενος με τη γενέθλια πόλη αναδεικνύεται σε γνήσιο εκφραστή της δυναστικής αντίληψης και ιδεολογίας της Τραπεζούντας, ενώ εντάσσοντας ρητά τον εαυτόν του στη συλλογική –και εν πολλοίς φαντασιακά συγκροτημένη– ταυτότητα των κατοίκων της πόλεως, υποδηλώνει την ηθελμημένη απόστασή του από τη σύγχρονη ιδεολογική ατμόσφαιρα του Κωνσταντινουπολίτικου

Βυζαντίου, αλλά και την αγωνιώδη αναζήτηση μιας πόλης που θα μπορούσε να διαδεχθεί την απειλούμενη Κωνσταντινούπολη.

«Η *Καθολική Επιστολή*» του Καρδινάλιου Βησσαρίωνος» αποτελεί το αντικείμενο μελέτης του Αν. Μαρά (αφ. 4, σσ. 209-235). Στην εισαγωγή, ο συγγραφέας συγκαταλέγει τον Βησσαρίωνα στους σημαντικότερους Ανατολικούς θεολόγους του 15ου αιώνα. Επίσης παρουσιάζει την πνευματική και εκκλησιαστική του πορεία στην Ορθόδοξη και την Ρωμαιοκαθολική εκκλησία, καθώς και τις αποτυχημένες απόπειρες εκλογής του στον παπικό θρόνο το 1455 και το 1471. Παράλληλα σημειώνει πως οι δογματικές επιλογές του τον κατέστησαν για τους Ανατολικούς αμφιλεγόμενο πρόσωπο με αποτέλεσμα την υποτίμηση τόσο της συμβολής του στην καλλιέργεια των γραμμάτων, την ανάπτυξη των πλατωνικών σπουδών και τη δημιουργία της Μαρκιανής βιβλιοθήκης της Βενετίας, όσο και των προσπαθειών του για την απελευθέρωση της Ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τους Τούρκους.

Στη συνέχεια, εστιάζει την προσοχή του στην *Καθολική επιστολή*, η οποία είναι γραμμένη την 27-5-1463 και ανήκει στην τελευταία συγγραφική περίοδο του Βησσαρίωνος. Ο Α. Μαράς εκτιμά ότι η συγκεκριμένη επιστολή γράφτηκε σε μια προσπάθεια προσηλυτισμού των Ορθοδόξων με σκοπό την αποδοχή της Ένωσης των Εκκλησιών στη βάση της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας, ενώ προσθέτει ότι πιθανώς ο Βησσαρίων επεδίωξε με αυτή να προβάλλει εαυτόν ως ηγέτη και πνευματικό πατέρα των υποδούλων Ελλήνων και να γίνει έτσι αποδεκτός ως νόμιμος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, όπως συνάγεται και από την υπογραφή της εν λόγω επιστολής.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, ο συγγραφέας εκθέτει τις απόψεις του Βησσαρίωνος για τους Έλληνες, όπως αυτές διατυπώνονται στην *Καθολική Επιστολή*. Ο Καρδινάλιος θεωρεί κεφαλαιώδη την προσφορά των Ελλήνων στην ανάπτυξη των τεχνών και των επιστημών και τον Ελληνισμό ως τον κατεξοχήν χώρο ανάπτυξης της αγιοσύνης και του πολιτεύματος της μοναρχίας. Σε αντίθεση όμως με το λαμπρό παρελθόν τους, οι Έλληνες έχουν χάσει κάθε σοφία και ενδιαφέρον για τις επιστήμες λόγω της δουλείας και της πενίας στην οποία έχουν περιέλθει. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, όπως σημειώνει ο Α. Μαράς, η χρήση των όρων *Γραικοί* και *ελληνόφωνοι* αντί του *Έλληνες*.

Έπειτα, ο συγγραφέας στρέφεται στην πολιτική θεολογία της *Καθολικής Επιστολής*, επισημαίνοντας το ερμηνευτικό εγχείρημα του Βησσαρίωνος να στηρίξει θεολογικά την επίγεια μοναρχία επικαλούμενος τις απόψεις του Γρηγορίου του Θεολόγου και βασιζόμενος σε ερμηνεία χωρίων των *Κατά*

Μάρκον και Κατά Λουκά Ευαγγελίων τα οποία, σύμφωνα με τον Α. Μαρά, παρερμηνεύει, υποτάσσοντάς τα στις ανάγκες της επιχειρηματολογίας του, ενώ πιθανόν απηχούν επιρροές του Πλάτωνος ή / και του Πλήθωνος. Στο επόμενο κεφαλαίο, ο συγγραφέας μελετά τις θεολογικές απόψεις που περιέχονται στο υπό εξέταση κείμενο. Ο συγγραφέας αναπτύσσει τη θέση του Βησσαρίωνος, σύμφωνα με την οποία η εκτροπή από την αλήθεια της πίστης και η διαίρεση της εκκλησίας είναι η αιτία των συμφορών των Ελλήνων σε συνδυασμό με την αυθάδεια, τη μοχθηρία και την ανευθυνότητα μερίδας Βυζαντινών, δηλαδή των Ανθενωτικών. Η κατανόηση των διαφορών θα πρέπει να οδηγήσει στην ενότητα της Εκκλησίας στη βάση της πατερικής παράδοσης και της αρχέγονης αποστολικής πίστης την οποία εκπροσωπεί η Ρώμη, με κομβικό σημείο την αποδοχή του παπικού πρωτείου και την ανωτερότητα του επισκοπικού θρόνου Ρώμης, η οποία ανάγεται στον προνομιακό ρόλο που επεφύλαξε ο Χριστός για τον Πέτρο. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο Βησσαρίων χρησιμοποιεί προς επίρρωση των θέσεων του χωρία από τον Γρηγόριο Θεολόγο αλλά και από τα Ευαγγέλια, τα οποία ερμηνεύει υποκειμενικά, ενώ κάνει επιλεκτική χρήση ιστορικών παραδειγμάτων ή παραθέτει παραλλαγμένα γεγονότα της εκκλησιαστικής ιστορίας για την εδραίωση της εξέχουσας θέσης του επισκόπου Ρώμης και τη διαχρονική αποδοχή του πρωτείου του σε μια προσπάθεια μεταστροφής των Ανατολικών στο Ρωμαιοκαθολικισμό. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσει ο συγγραφέας και την αποδοχή της θεολογικής απόψεως για την Εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και από τον Υίο (filioque). Ο Α. Μαράς υποστηρίζει ότι ο Απόστολος Παύλος και το *Κατά Ιωάννην* Ευαγγέλιο κατέχουν ιδιαίτερη θέση στην σχετική επιχειρηματολογία του Βησσαρίωνος, ενώ τονίζει ότι πολλά σημεία τους δεν ερμηνεύονται αυθεντικά. Ο συγγραφέας ανασκευάζει, επίσης, τα επιχειρήματα του Βησσαρίωνος ότι το και εκ του Υιού δεν αποτελεί προσθήκη αλλά ανάπτυξη ή διασάφηση του δόγματος καθώς και ότι δεν πρόκειται για νέα διδασκαλία αλλά για θεολογική θέση της οποίας βρίσκουμε μαρτυρίες τόσο σε Ανατολικούς όσο και Δυτικούς Πατέρες.

Στα επιλεγόμενα της μελέτης, ο συγγραφέας τονίζει ότι, όπως προκύπτει από την *Καθολική Επιστολή*, η φυγή του Βησσαρίωνος στη Δύση δεν μείωσε το ενδιαφέρον του για τα τεκταινόμενα στην Ανατολή, αλλά διεκδικούσε την ηγεσία των Ανατολικών ως Λατίνος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, αν και είχε ψυχικά και πνευματικά ενταχθεί στην Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Σε αυτήν την προοπτική μπορούν να κατανοηθούν και οι αναφορές του στον επί γης μονάρχη κατά το πρότυπο του Θεού μονάρχη στον ουρανό. Ο Βησσαρίων

θεωρούσε απαραίτητη την αποδοχή του επισκόπου Ρώμης ως μονάρχη της Εκκλησίας για λόγους ευταξίας και σωτηρίας των πιστών.

Η μελέτη του Α. Μαρά περιέχει, κατά την γνώμη μας, μια καίρια επισήμανση, δηλαδή «ότι στην *Καθολική Επιστολή το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο* είναι το κατεξοχήν χρησιμοποιούμενο βιβλίο της Κ. Διαθήκης» (σ. 227), η οποία ενδεχομένως θα άξιζε περαιτέρω αναλύσεως, δεδομένης της ιδιαιτερότητάς του.

Στην επόμενη μελέτη (αρ. 5, σσ. 237-242) με τίτλο «Βησσαρίων και σύγχρονη φιλοσοφία – η εξέλιξη των ιδεών», η Γιούλη Ι. Παπαϊωάννου επισημαίνει ότι οι θέσεις του Βησσαρίωνα υπέρ της Ενώσεως των Εκκλησιών δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον μόνον από θεολογικής απόψεως, αλλά προαναγγέλλουν μια σύγχρονη αντίληψη για την γλώσσα η οποία θεραπεύει αδιέξοδα που ανάγονται σε εννοιολογικές συγχύσεις μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων της γλώσσας. Η συγγραφέας συνεχίζει σημειώνοντάς πως στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας της φιλοσοφίας, και ιδιαίτερα στο πλαίσιο του λογικού θετικισμού, κυριάρχησε η αναφορική, δηλωτική-περιγραφική λειτουργία της γλώσσας η οποία απέκλειε από την σφαίρα του νοήματος ή καταδίκασε σε ασάφεια λέξεις και έννοιες, κυρίως θεολογικές και ηθικές (όπως αγαθό, ωραίο, ψυχή, θεός), οι οποίες δεν ενέπιπταν στην αισθητηριακή αντίληψη και δεν ήταν συνεπώς εμπειρικός επαληθεύσιμες. Αφού επισημαίνει την στροφή που συντελείται τον 20ο αιώνα προς μια εναλλακτική προσέγγιση –την οποία φωτίζει τελικά στον επίλογο του άρθρου– και αφορά τη θεωρία για την γλώσσα του Αυστριακού φιλοσόφου Ludwig Wittgenstein, σύμφωνα με την οποία η γλώσσα δεν αποτελεί ενιαίο σύνολο αλλά περιλαμβάνει πολλά και διαφορετικά επιμέρους γλωσσικά συστήματα και επίπεδα νοήματος με διαφορετική χρήση και κανόνες, η συγγραφέας στρέφεται σε δυο στοχαστές, τους οποίους θεωρεί προδρομικούς σε αυτήν κατεύθυνση: τον Βησσαρίωνα και τον Γαλιλαίο.

Για την πραγμάτευση του Βησσαρίωνος η συγγραφέας αναφέρεται πολύ γενικά στο έργο του *In Calumniatore Platonis (Ελεγχοι των κατά Πλάτωνος βλασφημιών)*, τονίζοντας τη σημασία που ο Βησσαρίων αποδίδει αφενός στην λειτουργία της μεταφοράς και της αλληγορίας εντός του θρησκευτικού-θεολογικού λόγου και αφετέρου στην αποφαιτική θεολογία ως προς το ζήτημα της θεογνωσίας, υπάγοντας την κατανόηση της φύσεως του Θεού στην υπέρλογη πίστη. Σε αυτό το πλαίσιο, σύμφωνα με τη συγγραφέα, ο λόγος και η πίστη δεν είναι αντιφατικές στο μέτρο που αντιστοιχούν σε ξεχωριστές γλωσσικές λειτουργίες οι οποίες αναφέρονται σε διαφορετικές πραγματικότητες.

Στην ίδια γραμμή σκέψης εντάσσει η συγγραφέας και τον Γαλιλαίο, θεωρώντας ότι η σκληρή αντίδραση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας προς αυτόν οφειλόταν εν πολλοίς σε μια σύγχυση των επιπέδων του επιστημονικού και του Βιβλικού λόγου. Σε αυτήν την περίπτωση, η συγγραφέας παραθέτει απόσπασμα επιστολής του Γαλιλαίου όπου ο Ιταλός αστρονόμος υπεραμύνεται της σαφούς διάκρισης μεταξύ φυσικής θεωρίας και Γραφών, διαγράφοντας δυο ξεχωριστά επίπεδα πραγματικότητας και κατανόησης τα οποία αντιστοιχούν σε διαφορετικά γλωσσικά συστήματα, της επιστήμης και της θρησκείας.

Η προβληματική που η Γ. Ι. Παπαϊωάννου εισηγείται στην αρχή του κειμένου της, επικαλούμενη τις θέσεις του Βησσαρίωνα για την Ένωση, προτάσσοντας την ερμηνευτική / γλωσσική διάσταση του θεολογικού λόγου στον πυρήνα του αδιεξόδου στις σχέσεις των δύο Εκκλησιών, αν και δεν προκύπτει με σαφήνεια στην πορεία της πραγμάτευσης, είναι ενδιαφέρουσα. Επίσης, η συσχέτιση των εμβληματικών μορφών του Βησσαρίωνος και του Γαλιλαίου, τους οποίους χωρίζει ωστόσο ένας και πλέον αιώνας, αναφορικά με τα δίπολα πίστη-λόγος και επιστήμη-θρησκεία, είναι ευρηματική. Δεν είναι, όμως, αρκούντως τεκμηριωμένη στις πηγές όσον αφορά τον Βησσαρίωνα, λοξοδρομώντας από την αρχική προβληματική. Επιπλέον, οι μεταβάσεις από τον Βησσαρίωνα στον Γαλιλαίο και από εκεί στον Wittgenstein παρουσιάζονται σχηματικά και με άλματα. Ειδικότερα, ως προς την αντίληψη του Βησσαρίωνος για τον θεολογικό συμβολικό λόγο, εκτιμούμε ότι συγγραφέας του αποδίδει μια «καινοτομία», η οποία είναι υπερβολική στο μέτρο που ο Βησσαρίων εγγράφεται σαφώς και ρητώς στην νεοπλατωνίζουσα γραμμή του Ψευδο-Διονυσίου, η οποία ανάγεται στον Πλάτωνα και τελικά στον Πυθαγόρα³, αλλά και του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, όπως αναπτύσσεται εμπεριστατωμένα από την J. E. MARTIN⁴ στην οποία, άλλωστε, παραπέμπει η Γ. Παπαϊωάννου.

Στη σύντομη μελέτη (αφ. 6, σσ. 243-247) με τίτλο «Το φιλοσοφικό έργο του Βησσαρίωνα – Πλάτων και Αριστοτέλης», ο Α. Δ. Διονυσόπουλος αναφέρεται στον πρωταγωνιστικό ρόλο του Βησσαρίωνος ο οποίος, μαζί με άλλους συγχρόνους του Βυζαντινούς λογίους, συνέβαλε στην αναζωπύρωση του

3. Βλ. *Bessarionis in calumniatorem Platonis libri IV* [Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Funde und Forschungen Band 2.], εκδ. L. MOHLER, τ. 2, Paderborn 1927 (ανατ. 1967), 2.4.2. 1-2 και 2.8.18-19.

4. Βλ. ενδεικτικά J. E. MARTIN, *Cardinal Bessarion, Mystical Theology and Spiritual Union Between East and West*, διδ. διατρ., 2000, 65-67, 81-82, 187, [https://mspace.lib.umanitoba.ca/xmlui/handle/1993/1817].

ενδιαφέροντος και της μελέτης τόσο του Πλάτωνος (και των νεοπλατωνικών) όσο και του Αριστοτέλη στη Δύση τον 15ο αιώνα, υπογραμμίζοντας την ισορροπημένη, νηφάλια και συνθετική στάση του Βησσαρίωνος ως προς τους δυο μεγάλους φιλοσόφους, στο πλαίσιο της διαμάχης αριστοτελικών και πλατωνικών. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο Βησσαρίων, αν και θεωρεί τον Πλάτωνα πλησιέστερο στον χριστιανισμό, διαφοροποιείται από τον δάσκαλό του Πλήθωνα ως προς την αποτίμηση του αριστοτελικού έργου, ενώ στηλιτεύει τις μειωτικές λαιδορίες του Μιχαήλ Αποστόλη (στο *Προς τας υπέρ Αριστοτέλους περί ουσίας κατά Πλήθωνος Θεοδώρου του Γαζή αντιλήψεις*) κατά του Σταγειρίτη.

Το κείμενο του Α. Δ. Διονυσόπουλου αναπαράγει γνωστές θέσεις στη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία για τον Βησσαρίωνα. Κυρίως, όμως, περιέχει ορισμένες απλουστευτικές και αστήρικτες αποφάνσεις⁵, οι οποίες επιπλέον διατυπώνονται με τρόπο που αποδυναμώνει την επιστημονική στερεότητα της πραγματέυσης.

Στην υπ' αριθμ. 7 (σσ. 249-254) μελέτη που τιτλοφορείται «Ο Βησσαρίων Νικαίας και η σχέση ηθικής και θρησκείας», ο Ευάγγελος Δ. Πρωτοπαπαδάκης καταλήγει ότι ο Βησσαρίων, με την στάση του στη Σύνοδο της Φερράρας αλλά και την αποδοχή του filioque, σηματοδοτεί ένα νέο είδος σχέσης της ηθικής με την θρησκεία, στην οποία το ηθικώς δέον –στη συγκεκριμένη περίπτωση η σωτηρία της αυτοκρατορίας– κατισχύει επί της θρησκείας, με αποτέλεσμα η δογματική Ορθοδοξία να υποχωρεί ενώπιον των συνεπειών της προσκόλλησης σε αυτή.

Τα συμπεράσματα του συγγραφέα θα είχαν περισσότερο επιστημονικό ενδιαφέρον, αν αναπτύσσονταν με αναφορές σε συγκεκριμένα κείμενα του Βησσαρίωνος, τα οποία επιπλέον θα στήριζαν το ίδιο το επιχείρημά του ότι η στάση του Βησσαρίωνος είναι οργανικά συνδεδεμένη με τη φιλοσοφική του σκευή (σ. 254). Αντιθέτως, η πραγματέυση που προηγείται των τελικών συμπερασμάτων είναι διάστικτη από απλουστευτικούς αφορισμούς (όπως ότι «τον 15ο αιώνα εμφανίζονται χριστιανοί φιλόσοφοι οι οποίοι πλέον, όμως, είναι περισσότερο φιλόσοφοι και λιγότερο χριστιανοί», σ. 251), πολωτικά εξηγητικά σχήματα (όπως

---

5. Ενδεικτικά αναφέρουμε «[...] την μαγεία και τον σατανισμό των ύποπτων Εβραίων ή Αράβων σοφών» από τα οποία οι Έλληνες του Βυζαντίου απάλλαξαν τα αρχαία αριστουργήματα (σ. 243), την μάλλον απλουστευτική προσέγγιση του Πλήθωνος (σσ. 244-245), όπως και την άποψη ότι ο Βησσαρίων «κατείχε καλύτερα από κάθε σύγχρονό του» τον Αριστοτέλη (σ. 244).

η διάκριση των βυζαντινών στοχαστών σε αυτούς που «αποστασιοποιούνταν πλήρως από την πατερική παράδοση και προσκολλούνταν αποκλειστικά στη θύραθεν σοφία» και σε όσους «απέριπταν το γράμμα των ελληνικών μαθημάτων και αναγνώριζαν αποκλειστική αυθεντία στην πατερική γραμματεία», σ. 251) και, σε ορισμένα σημεία, υπερβολές (όπως ότι «η φιλοσοφία στο Βυζάντιο δεν μπορούσε παρά να είναι θεραπεινίδα της χριστιανικής αποκαλύψεως», σ. 250) που μαρτυρούν την περιορισμένη εξοικείωση του συγγραφέα με την ιδιάζουσα πολυπλοκότητα και τις ερευνητικές εξελίξεις στο συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο που αφορά τον φιλοσοφικό στοχασμό στο Βυζάντιο και τους εκπροσώπους του κυρίως μετά τον 11ο αιώνα.

Στη μελέτη αρ. 9 (σσ. 277-284), με τίτλο «*Αλλά και ημών αυτών ο πόλεμος έσται*: Βησσαρίων-Γεώργιος Τραπεζούντιος», ο πρόωρα χαμένος Σωτήρης Φουρνάρος εστιάζει την ανάλυσή του στο ζεύγος δύο πρωταγωνιστών της διαμάχης αριστοτελικών-πλατωνικών του 15ου αιώνα, τον Βησσαρίωνα και τον Γεώργιο Τραπεζούντιο. Προτάσσοντας ένα πρωτότυπο κείμενο που έχει τη μορφή φανταστικού διαλόγου μεταξύ των δύο στοχαστών, βασισμένου σε συγκεκριμένα χωρία από έργα τους, ο συγγραφέας σχολιάζει πτυχές της σφοδρής φιλοσοφικο-θρησκευτικής σύγκρουσής τους αλλά και στοιχεία που τους ενώνουν (όπως για παράδειγμα ο εκλεκτικισμός). Στη συνέχεια, ερμηνεύει το ηθικό ζήτημα που ανακύπτει αναφορικά με την στάση του Βησσαρίωνα ως προς την Ένωση της Δυτικής με την Ανατολική Εκκλησία, στο φως της πολιτικής οπτικής του Βησσαρίωνος και της ανάγκης διάσωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η μελέτη συμπληρώνεται με μια φιλοσοφική αναγωγή στο σήμερα ορισμένων φιλοσοφικο-θρησκευτικών διαστάσεων από το ζήτημα της Ένωσης των δύο Εκκλησιών με τη διατύπωση σειράς ερωτημάτων, όπως, για παράδειγμα, αυτό που αφορά την ηθική εγκυρότητα πολιτικών επιλογών που παραμερίζουν φιλοσοφικές ή θεολογικές αλήθειες. Ο συγγραφέας κλείνοντας εντάσσει τον «πόλεμο» των δύο στοχαστών στο πλαίσιο της ιστορίας της φιλοσοφίας και του ευρωπαϊκού πολιτισμού, σημειώνοντας παράλληλα ότι η φιλοσοφική ιδιοπροσωπία του Βησσαρίωνος δεν μπορεί να κατανοηθεί και να αποτιμηθεί παρά σε στενή συνάφεια με το ιστορικό της πλαίσιο, στο μεταίχμιο της μετάβασης στον νεοελληνικό φιλοσοφικό στοχασμό, στο μεταίχμιο Ανατολής και Δύσης.

«Ο Βησσαρίωνας και η τυπολογία των Βυζαντινών λογίων κατά τον Steven Runciman» είναι το αντικείμενο της μελέτης (αρ. 10, σσ. 285-294) του Γιώργου Αραμπατζή. Ο συγγραφέας αξιοποιεί μια τυπολογία λογίων των

ύστερων αιώνων του Βυζαντίου –όπως αυτή διαγράφεται στο έργο του Sir Steven Runciman (*Η Τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*)– ως οδοδείκτη στην πορεία κατανόησης και εμβάθυνσης στο δυναμικό και δαιδαλώδες τοπίο της λογιουσύνης του ύστερου Βυζαντίου, το οποίο αντιστέκεται σθεναρά σε αυστηρές διχοτομήσεις. Σύμφωνα με τον Runciman, οι δύο πόλοι μεταξύ των οποίων ταλαντεύονταν οι βυζαντινοί λόγιοι, παρά τα έντονα ατομικιστικά χαρακτηριστικά στις φιλοσοφικές θέσεις τους, εκπροσωπούσαν από τις εμβληματικές μορφές του Πλήθωνος, υπέρμαχου της πρωτοκαθεδρίας της ελληνικής φιλοσοφίας και φορέα της αφυπνιζόμενης εθνικής συνείδησης, και του Γρηγόριου Παλαμά, ανανεωτή του Ορθόδοξου μυστικισμού και εκφραστή της βυζαντινής θρησκευτικής συνείδησης. Επιπλέον, τρία είναι, πάντα κατά τον Runciman, τα καίρια ζητήματα γύρω από τα οποία αρθρώνονται οι δεσπόζουσες τάσεις οι οποίες συγκροτούν –με ελάχιστες εξαιρέσεις– τις διαφορετικές ομάδες των λογίων, αποτυπώνοντας το «πνεύμα της εποχής» (*Zeitgeist*): η σχέση με την ελληνική φιλοσοφία, και πιο συγκεκριμένα η οριοθέτηση μεταξύ της *έσω* και της *έξω* παιδείας· η σχέση με τη Δύση και το ζήτημα της Ένωσης των Εκκλησιών· τέλος, το ζήτημα του βυζαντινού μυστικισμού, όπως διαμορφώθηκε στο πλαίσιο του Ησυχασμού. Ωστόσο, ο Γ. Αραμπατζής, στα χνάρια του Runciman, μετριάζει τις απόλυτες κατηγοριοποιήσεις επισημαίνοντας, με αναφορές σε συγκεκριμένες περιπτώσεις βυζαντινών λογίων, τις δυσκολίες τυποποίησής τους, καθώς τα όρια μεταξύ των τάσεων και των ομάδων (όπως μεταξύ των παλαμικών –αντιπαλαμικών, των ενωτικών–ανθηνωτικών) είναι συχνά δύσληπτα, μεταβαλλόμενα και ελαστικά.

Ο συγγραφέας εντάσσει τον Βησσαρίωνα στο «πνεύμα της εποχής» και εκτιμά πως, αν και πολλές από τις επιλογές του είχαν προγόνους μεταξύ προγενεστέρων βυζαντινών λογίων, αυτά που τον χαρακτηρίζουν καίρια είναι η μη αναγκαστική σύνδεση της ελληνικότητας με την Ορθοδοξία και η έμφαση στην κοσμοπολίτικη – οικουμενική λειτουργία της ελληνικής παιδείας μέσα από την οποία διασταυρώθηκε ενεργά με τα πολιτιστικά αιτήματα της αναγεννησιακής Δύσης. Ο Γ. Αραμπατζής κλείνει σημειώνοντας τα ερμηνευτικά πλεονεκτήματα της εν δυνάμει τυπολογίας του Runciman, την οποία αντιδιαστέλλει από τις υποτιμητικές αξιολογήσεις του K. Krumbacher (*Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*) για τους βυζαντινούς λογίους αλλά και την φιλολογική προσέγγιση του N. G. Wilson (*Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*), η οποία, αν και σημαντική, τοποθετεί τη βυζαντινή διάνοηση σε μια ιστορία της εξέλιξης της φιλολογίας των ελληνικών γραμμάτων, μετριάζοντας την πνευματική αυτονομία της.

Ο Θεοδόσης Πυλαρινός στο άρθρο του με τίτλο «Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος για τον Βησσαρίωνα» (αρ. 11, σσ. 295-301) φωτίζει με ευαισθησία και μεθοδικότητα όψεις ενός σπάνιου ιστορικού μυθιστορήματος (*Γεννήθηκα στο χίλια τετρακόσια δύο*), για το οποίο ο συγγραφέας του και μετέπειτα ακαδημαϊκός (1959) Π. Κανελλόπουλος τιμήθηκε με το Αριστείο Γραμμάτων, το 1957, από την Ακαδημία Αθηνών.

Ο Βησσαρίων, για τον Θ. Πυλαρινό, ενσαρκώνει τις ουμανιστικές αναζητήσεις, τις ανακατατάξεις-ανανοηματοδοτήσεις των ρόλων της Δύσης και της Ανατολής και τις νέες συνθέσεις που λαμβάνουν χώρα δραματικά τον 15ο αιώνα. Όπως σημειώνει, ο Π. Κανελλόπουλος καταγράφει στο έργο του μέσα από τη ματιά του αφηγητή, γεννημένου πεντακόσια ακριβώς χρόνια πριν από τον ίδιο, όσα συνέβησαν από το 1402 έως το 1472, έτος θανάτου του Βησσαρίωνος, συμπλέκοντας την ιστορική αλήθεια των γεγονότων και των προσώπων με τη μυθοπλασία και την αυτοβιογραφία. Επιπλέον, όμως, ο Π. Κανελλόπουλος αναπαριστά την κυφορία της νεοελληνικής ιδεολογίας και τα πρόσωπα που συντέλεσαν στη δημιουργία του καταστατικού μύθου του νεότερου ελληνισμού. Ο συγγραφέας του άρθρου τονίζει δύο παράγοντες που χαρακτηρίζουν τη διήγησή του: αφενός, την προσωπική του συμμετοχή στα δρώμενα ως ιστορικού, δήθεν, προσώπου της εποχής, γεγονός που του επιτρέπει να παρουσιάσει την κρυστάλλωση της νεοελληνικής ιδέας έως σήμερα συμπλέκοντας γεγονότα του παρελθόντος με πεποιθήσεις του παρόντος του, παρουσιάζοντας με το βλέμμα του συγχρόνου Έλληνα μια διεργασία που στην εποχή του αφηγητή βρισκόταν εν τη γενέσει της, και αφετέρου, την καθαρότητα της σκέψης του Π. Κανελλόπουλου που κινείται συνθετικά, μακριά από προκαταλήψεις και ιδεολογήματα, αναδεικνύοντας την εθνική φυσιογνωμία του σύγχρονου Έλληνα. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Θ. Πυλαρινό, ο Κανελλόπουλος ρίχνει φως στις πολιτικές και κοινωνικές αναδιαρθρώσεις με τις οποίες συνυφαίνονται οι θεολογικές διαφορές του 15ου αιώνα, ενώ τα πρόσωπα κινούμενα στην κόψη του πραγματικού και του θρύλου, απογυμνώνονται από αγιοποιήσεις και χαρακτηριστικά που τους επεφύλαξε το μέλλον και αναδεικνύονται μέσα από τα λάθη και τις επιλογές τους στην πολλαπλότητα, τις αντιθέσεις και τις αντιφάσεις τους.

Ειδικά ο Βησσαρίων, κατά τον συγγραφέα, φαίνεται ότι προβληματίσε τον Π. Κανελλόπουλο. Ωστόσο το όχημα της «διάσωσης» του Βησσαρίωνος περνά μέσα από την κομβική έννοια του Γένους που δεσπόζει στο έργο του Κανελλόπουλου. Ό,τι τελείται υπέρ αυτού καθοσιώνεται, έστω κι αν αποτυγχάνει ή αποδοκιμάζεται από όλους. Στο φως της προσπάθειάς του για τη σωτηρία του

Γένους και την υπεράσπιση της Ελληνικότητας ο Βησσαρίων εξιδανικεύεται, εξαγιάζεται και απολαμβάνει την εκτίμηση του Κανελλόπουλου στο μέτρο που συμβάλλει δυναμικά στη γένεση της Νέας Ελλάδας. Ζώντας και τη φθορά και την αναγέννηση τάχθηκε με την δεύτερη. Κυρίως, όμως, εκτιμάται για την τόλμη των συνθέσεων που επιχειρεί.

Ο συγγραφέας αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στη συνθετική προοπτική του Π. Κανελλόπουλου στο πλαίσιο της οποίας οι αντιφάσεις και οι αντιθέσεις στην ταυτότητα των ηρώων του μπορούν να συγκατοικούν σε μια ιδιότυπη φιλότιτα που ανέχεται τις αντιθέσεις εν όψει της σύζευξης, αρκεί να βρίσκονται στο ίδιο ύψος. Έτσι, Πλήθων και Μάρκος Ευγενικός, Σχολάριος και Βησσαρίων, παρά τις διαφορές τους, συμβιώνουν αρμονικά στο βιβλίο, εφόσον συντελούν στη διαιώνιση του Γένους, άλλοι εν αιχμαλωσία και άλλοι εν διασπορά. Σε αυτή την προοπτική, ο Βησσαρίων εκπροσωπεί κυρίως το οικουμενικό ελληνικό πνεύμα, την ευκαιρία της διασταύρωσης με άλλους κόσμους. Επιπλέον, ο Θ. Πυλαρινός εκτιμά ότι ο Π. Κανελλόπουλος στο πρόσωπο του Βησσαρίωνος βλέπει τον εαυτό του, μετριοπαθή και συνθετικό, φύση φιλόσοφης και ενωτικής. Επίσης θεωρεί ότι ο χρόνος της συγγραφής του συγκεκριμένου έργου, στη σκιά του μετεμφυλιακού αλλά και παγκόσμιου ψυχροπολεμικού κλίματος, δεν είναι άμοιρος των συνθετικών στόχων του συγγραφέα του, λειτουργώντας ως προσκλητήριο για μια νέα αρχή.

Το κείμενο του Θ. Πυλαρινού, με καίριες επιλογές αποσπασμάτων από το έργο του Π. Κανελλόπουλου και διεισδυτικά σχόλια, θυμίζει στον αναγνώστη πως τα λοξά μονοπάτια της λογοτεχνίας αποδεικνύονται ενίοτε πιο πρόσφορα από αυτά της επιστήμης για την κατανόηση αινιγματικών, πολύτροπων και αντινομικών ιστορικών μορφών κι εποχών, χωρώντας στο συλλογικό φαντασιακό τους «αχώρητους».

Στην προτελευταία, μακροσκελή μελέτη του τόμου, με τίτλο «Καθολική παρουσία στην Εγγύς Ανατολή και στον Πόντο πριν από το 1845. Η στάση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας στο ζήτημα της Ένωσης» (αρ. 14, σσ. 345-405), ο Θ. Αρ. Κυριακίδης εξετάζει αναλυτικά την πολύπλευρη ιεραποστολική δραστηριότητα των Ρωμαιοκαθολικών Ταγμάτων (Φραγκισκανών, Δομινικανών, Καπουκίνων και Ιησουιτών) στον Πόντο και την Μικρά Ασία από την περίοδο της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών (1204-1461) μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, υπογραμμίζοντας το διαχρονικό ενδιαφέρον της Καθολικής Εκκλησίας για την περιοχή, την οποία θεωρούσε ως πύλη για την Ασία, αλλά και την σταδιακή σύνδεση της ιεραποστολικής δραστηριότητας στην Ανατολή

με ποικίλες πολιτικές, και οικονομικές στοχεύσεις των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής (Ιταλία, Γαλλία, Αυστρία, Ρωσία).

Δεδομένου ότι η συγκεκριμένη μελέτη αφορά ένα πολύ ειδικό θέμα και δεν συνδέεται παρά εμμέσως με το πρόσωπο και το έργο του Βησσαρίωνος (στον οποίο, ωστόσο, γίνονται αναφορές στα κεφάλαια 2.4 και 3), θα περιοριστούμε σε μια συνοπτική και μάλλον συμβατική περιγραφή των περιεχομένων της, η οποία δεν μειώνει διόλου την αξία της, αλλά αντανακλά τα δικά μας όρια να την κρίνουμε.

Στην εισαγωγή (1), ο συγγραφέας σημειώνει ότι ενώ κατά την πρώτη χιλιετία η ιεραποστολική δράση της Αγίας Έδρας αποσκοπούσε στον εκχριστιανισμό των ειδωλολατρικών και αρειανικών φυλών της Ευρώπης, κατά την δεύτερη χιλιετία συντελείται, λόγω της επέκτασης του Ισλάμ στη Συρία, την Παλαιστίνη, τη Βόρεια Αφρική και την Ισπανία, μια αλλαγή προσανατολισμού η οποία οδήγησε στην συσπείρωση των χριστιανικών δυνάμεων και τις Σταυροφορίες. Ωστόσο, πολύ νωρίς έγινε αντιληπτό ότι, μαζί με το ιδεώδες της απελευθέρωσης των Αγίων Τόπων, οι Σταυροφορίες υποκινήθηκαν και από εκκλησιαστικές, πολιτικές και οικονομικές σκοπιμότητες επιδρώντας αποσταθεροποιητικά για την Ανατολή, ενώ διεύρυναν την αντιπαλότητα και το σχίσμα των Εκκλησιών. Ο συγγραφέας ολοκληρώνει την εισαγωγή επισημαίνοντας το σωτηριολογικό πρόταγμα με το οποίο συνδέθηκε, πνευματικά και ιδεολογικά, η ιεραποστολική δράση. Στο δεύτερο κεφάλαιο, ο Θ. Κυριακίδης ερευνά τις σχέσεις της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας με την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας από το 1204-1461 και την παρουσία των Ταγμάτων των Φραγκισκανών (2.1), των Δομινικανών (2.2) αλλά και των Γενοατών και Βενετών (2.3) και ειδικότερα κατά την περίοδο προς τη Σύνοδο της Φερράρας - Φλωρεντίας και στο πλαίσιο της προσπάθειας της Ένωσης (2.4). Στο τρίτο κεφάλαιο εκθέτει την σταδιακή εκδίωξη των Καθολικών Γενοατών και Βενετών από τους Οθωμανούς από την περιοχή μετά την κατάκτηση της Τραπεζούντας το 1461, την επίδραση της Μεταρρύθμισης στο εσωτερικό της Ορθόδοξης εκκλησίας και στις σχέσεις Ορθοδόξων και Καθολικών (3.1), την εγκατάσταση μόνιμων καθολικών κοινοτήτων στην Εγγύς Ανατολή (3.2), το ζήτημα των Διομολογήσεων (εμπορικών συμφωνιών μεταξύ του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς και του Γάλλου βασιλιά Φραγκίσκου Α΄ (1510-1547) (3.3) και τέλος την επιρροή του Καθολικισμού στους Ορθοδόξους ιεράρχες από τα μέσα του 16ου και μέχρι περίπου τα μέσα του 17ου αιώνα (3.4). Το τέταρτο κεφάλαιο εστιάζει στη διείσδυση και επίδραση του Ρωμαιοκαθολικισμού κατά τον 17ο αιώνα. Το πέμπτο μέρος αφορά την κατάσταση στη Τραπεζούντα τον

17ο αιώνα και τους δυο λατινόφρονες μητροπολίτες Τραπεζούντας, Ιγνάτιο Μενδόνη (5.1) και Κύριλλο τον Σπουδαίο (5.2) καθώς και την ατελέσφορη προσπάθεια εγκαθίδρυσης ιεραποστολικού σταθμού στον Πόντο στα μέσα του 17ου αιώνα (5.3). Στο έκτο μέρος, ο συγγραφέας εξετάζει την παρουσία του Ρωμαιοκαθολικισμού στο τέλος του 17ου και κατά τον 18ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη, τη Σμύρνη και σε νησιά του Αιγαίου, την πολιτική του πάπα Βενέδικτου XIV (6.1), τον πατριαρχικό Όρο του 1755 και το ζήτημα του Αναβαπτισμού (6.2), τη διάλυση του τάγματος των Ιησουιτών (6.3) και τέλος τον αντίκτυπο της Γαλλικής Επανάστασης στους χριστιανούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας (6.4). Το έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο έχει ως θέμα την παρουσία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στην Εγγύς Ανατολή τον 19ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία αναπτύσσεται, σύμφωνα με τον συγγραφέα, η πιο ενσυνείδητη ιεραποστολική κουλτούρα, ανθούν οι ιεραποστολικές οργανώσεις και εισέρχονται οι γυναίκες στις τάξεις της ιεραποστολής.

Ο εν λόγω αφιερωματικός τόμος στον Βησσαρίωνα, μοναδικός απ' όσο γνωρίζουμε στην ελληνική βιβλιογραφία, παρά τις επιμέρους αδυναμίες του⁶, αποτελεί στο σύνολό του αναμφισβήτητη συμβολή στη μελέτη και κατανόηση μιας μεγάλης μορφής της βυζαντινής λογιόσύνης, παράδειγμα «συμπολιτισμού», που ξεπέρασε τον χρόνο και τον χώρο του Βυζαντίου συνδυάζοντας με δημιουργικό αλλά και δραματικό τρόπο τη σοφία του παρελθόντος, την ρεαλιστική ανάληψη του παρόντος, και την νοσταλγία της ενότητας ως έναυσμα μέλλοντος.

Περικλείοντας ποικιλία θεματικών, απόψεων και προοπτικών, ο συλλογικός τόμος καταγράφει ταυτόχρονα τη δυναμική αλλά και ορισμένες ερμηνευτικές αμηχανίες ή αμφιθυμίες που συνεχίζει μερικώς να προκαλεί ο Βησσαρίων στους Έλληνες ερευνητές και στοχαστές. Κυρίως, όμως, δίνει το έναυσμα για περαιτέρω έρευνα, ενεργητικότερη ενασχόληση με τις πρωτογενείς πηγές αλλά και συστηματικότερο διάλογο με την σχετική ξενόγλωσση βιβλιογραφία στην κατεύθυνση διεύρυνσης, εμπάθυνσης και ανανέωσης των επιστημονικών προσεγγίσεων που αφορούν τη φυσιογνωμία, το έργο και την πολύπλευρη δράση

---

6. Η έκδοση έχει αρκετά τυπογραφικά λάθη και ανομοιογένειες όσον αφορά τον τρόπο παρουσίασης της βιβλιογραφίας. Επίσης, βοηθητική για τον αναγνώστη θα ήταν η ύπαρξη ενός γενικού ευρετηρίου όρων και ονομάτων, καθώς και ενός επιλόγου που θα συνόψιζε τα βασικά σημεία όλων των συμβολών ενισχύοντας την εσωτερική συνοχή της συλλογικής προσπάθειας.

του Βησσαρίωνος, με έμφαση στη διεπιστημονικότητα αλλά και σε συνεργασία με λατινιστές διότι, όπως εύστοχα σημειώνει ο Κ. Στάικος⁷, «η ολοκλήρωση της παλαιολόγειας αναγέννησης στα γράμματα πρέπει να αναζητηθεί στη Δύση», και στις μεταμορφώσεις που υπέστη στον πνευματικό ορίζοντα του αναγεννησιακού ουμανισμού.

Ο πολυσχιδής, ευρύς και συνθετικός χαρακτήρας του προσώπου και του έργου του Βησσαρίωνος μας καλεί σε ανάλογες ερευνητικές προσπάθειες.

ΕΥΔΟΞΙΑ ΔΕΛΛΗ
Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας
Ακαδημία Αθηνών

---

7. Κ. ΣΤΑΪΚΟΣ, *Η ιστορία της Βιβλιοθήκης στον Δυτικό πολιτισμό. Από τον Μέγα Κωνσταντίνο έως τον Καρδινάλιο Βησσαρίωνα*, Αθήνα 2016, 454.